

Ивона Карачорова

Институт за български език
Българска академия на науките

Неизвестен славянски текст на катена към Псалтира в два ръкописа от Хилендар

Във византийската традиция са известни много тълкования към Псалтира – на Ориген, Евсевий Кесарийски, Дидим Александрийски, Василий Велики, Йоан Златоуст и др. Има и съвременни тълкования, между които и от православни автори, предимно руски. Твърди се, че тълкованията към псалмите са около хиляда.

Приблизително по едно и също време на старобългарски език се появяват два от известните във византийската книжнина коментара върху Псалтира (Шиваров, 1978/1979 (1986); MacRobert, 1998; Алексеев, 1999; Карачорова, 2003). Единият е на Теодорит Кирски (397–457) – автор на догматически, полемически, исторически, екзегетически съчинения и писма. Сред тях са и тълкованията на библейски книги – Псалтира, Песен на песните, книгите на пророците Йезекиил, Исая, Йеремя, дванадесетте малки пророци и посланията на апостол Павел, някои от тях известни

This work was supported by the Bulgarian Academy of Sciences.

Competing interests: no competing interests have been declared.

Publisher: Institute of Slavic Studies, PAS.

This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 3.0 PL License (creativecommons.org/licenses/by/3.0/pl/), which permits redistribution, commercial and non-commercial, provided that the article is properly cited. © The Author(s) 2016.

и в старобългарски превод. Според биографите на Теодорит Кирски тълкованията към псалмите са написани между 441 и 449 г. Като тълкувателен жанр на места те се доближават до схолиите. Най-общо се смята, че този коментар цели предпазване от грешки и отклонения в разбирането на Стария Завет. В гръцката традиция е известен в две рецензии – кратка, която се приема за първоначална, и пълна. Славянският превод на Теодоритовия коментар към Псалтира е известен по около десетина преписа, всички руски. Най-старият е от XI в., фрагментарно запазен, писан върху пергамент, и е познат в науката като Чудовски псалтир (ГИМ, Чуд. 7), защото е принадлежал на библиотеката на Московския Чудовски манастир. Останалите преписи са късни (XV–XVII в.) и са написани на хартия (Погорелов, 1901). Приема се, че преводът е направен в Източна България. Изследванията показват, че той е част от продукцията на Преславската книжовна школа. Важно е да се отбележи, че при превода на тълкованията книжовникът е редактирал и самия псалтирен текст, също в духа на Преславската школа. В резултат старобългарският текст на Псалтира, придружен от тълкованията на Теодорит Кирски, в историята на славянския Псалтир се обособява като отделна редакция (Погорелов, 1901; Карачорова, 1984, 1989; MacRobert, 1998; Thomson, 1998, с. 814–815).

Другото тълкование на Псалтира, преведено на старобългарски, традиционно се приписва на Атанасий Александрийски, който се посочва като автор в оглавлението на текста с това тълкование в славянската ръкописна традиция. Днес обаче се смята за доказано, че този коментар е дело на Исихий Йерусалимски (Devresse, 1970; Rondeau, 1982). Според писмено свидетелство, приемано за достоверно, Исихий е изтълкувал цялото Свещено писание. Доказано е, че той е автор на три различни коментара към псалмите. От първия, наречен от изследователите „голям“ коментар, са запазени фрагменти в различни катени в гръцки ръкописи. Вторият е известен като *de titulus psalmodum*. В няколко гръцки ръкописа са запазени фрагменти от третия коментар, познат като „анонимен“, но вече е доказано авторството на Исихий. С този текст се занимава В. Ягич, който го издава (Jagić, 1906) и твърди, че е преведен в България през X в. Най-известният препис на този превод е Болонският псалтир от XIII в. (Болоня, Университетска библиотека, № 2499), издаден от В. Ягич (Jagić, 1907). Засвидетелстван е още в Погодиновия псалтир от XIII в. (РНБ, Пог. 8), Софийския псалтир, известен и като Иван-Александров Песнивец от XIV в. (София, БАН 2), Толстовия псалтир от XI–XII в.

(РНБ, Ф.п. I.23), сръбски псалтир от 1346 г., известен като Букурещки (Букурещ, РАН 205). Най-ранният препис е от XI в. и е фрагментарно запазен, известен в науката като Евгениев псалтир (Санкт Петербург, БАН 4.5.7; РНБ, Пог. 9). Преписи има в библиотеките на Рилския манастир, Хилендар, Зограф и на други места. За разлика от Теодоритовия тълковен псалтир, текстът на псалмите, към които се добавя Исихиевият (Псевдо-Атанасиевият) коментар, не е редактиран. И двата старобългарски превода на тълкования към Псалтира са направени през X в. Според архимандрит Амфилохий Исихиевият коментар предшества по време Теодоритовия (Амфилохий, 1880–1881). Теодоритовите тълкования, както и редактираният псалтирен текст, който те придружават, са част от книжовната продукция на Преславската книжовна школа, докато Исихиевите тълкования и текстът към тях носят характерните черти на първоначалните преводи на богослужебните книги (Thomson, 1998; Алексеев, 1999; Рибарова, 2002; Карачорова, 2003).

През IV и началото на V в. екзегетичната литература във Византия бележи разцвет. От средата на V до VIII в. византийските църковни писатели заемат, организират и преосмислят извършеното от своите предходници. Настъпва епохата на катените и флорилегиите. Големите трудове в областта на екзегезата са заменени с катени-коментари. Катената (от лат. *catena* ‘верига’) представлява текст с компилативен характер, съдържащ отделни откъси от коментари на църковни писатели, които разясняват определено място в Библията и са подредени един след друг (Шиваров, 1978/1979 (1986); Цоневски, 1986, с. 202–204; Илиева, 2006, с. 38–40).

Сравнително неотдавна Мери Макробърт откри катена към Псалтира в три преписа от източнославянски произход (MacRobert, 2005) – два от тях от XV в. – един от регионалния музей в Ярославъл и втори от сбирката на Барсов в ГИМ, както и в ръкопис от XVI в., съхраняван в Саратовската университетска библиотека. Коментарите в тях са всъщност доста свободен вариант на вече представените Псевдо-Атанасиеви тълкования. На места коментарът към отделни стихове е напълно променен, на други той е пропуснат или прибавен към други стихове. Често тълкованията са съкратени с пропускане на отделна дума или цяла фраза. Псалтирният коментар в тези три ръкописа е определен от Мери Макробърт като катена, защото съдържа и части от тълкованията на Теодорит Кирски, които са много малко в сравнение с Псевдо-Атанасиевите откъси и се привеждат

в изолирани случаи. Според авторката компилацията е направена на славянския Североизток през XIV–XV в. При прибавянето на катената самият псалтирен текст е редактиран и представя четения от всички познати редакции на славянския псалтирен текст, някаква смесена редакция.

Настоящата статия е посветен на представянето на една новооткрита катена върху Псалтира. Всичко започна с Описа на ръкописите на манастира Хилендар на Д. Богданович, в който под № 117 е отбелязан псалтир с тълкования от средата на XVI в. (Богдановић, 1978, с. 87). Съдържанието му авторът на Описа определя като „псалтир с тумаченима Теодорита Кирског и других црквених отаца”. Запозната съм като цяло с псалтирните тълкования, но не бях срещала такива, които да отговарят на цитираното определение. Предхождащият този ръкопис, № 116, също тълковен псалтир, в Описа е идентифициран като съдържащ тълкованията на Теодорит Кирски (Богдановић, 1978, с. 86). И двата преписа бяха интересни за мен – № 117, защото не съм срещала тълкования като описаните от автора, а № 116, тъй като би било събитие да се открие нов препис на Теодоритовите тълкования, и то евентуално южнославянски. Поръчах двата ръкописа в Хилендарската научна библиотека при Държавния университет в Охайо, микрофилми от които получих в кратки срокове, за което съм дълбоко благодарна на ръководството на библиотеката и лично на проф. Предраг Матеич, както и на монашеското братството на Хилендарския манастир.

Оказа се, че под цитираното съдържание на Хилендар 117 е представена катена върху псалтира, съставена от тълкованията на повече от петнадесет автори. Започва с псалм 77, според Д. Богданович предходните липсват (Богдановић, 1978, с. 87). След псалтирния текст (без извънредния 151 псалм, който не е включен) е поместен пълният цикъл от каноничните библейски песни и неканоничната на Йезекия, всички с тълкования. С притежателни прилагателни от имената на авторите се въвеждат отделните откъси от коментарите, за да се навържат в катената – *Афанасіево*, *дидимово*, *диодорово*, *евсеєво*, *исихиево*, *кирилово*, *теодорово*, *теодоритово*, *оригеново*. Само имената на Василий Велики, Василий Кесарийски, Йоан Златоуст (представен на места като епископ Константина града) се въвеждат изцяло изписани преди привеждането на техните коментари. Повторното или поредно включване на откъс от същия автор във веригата се въвеждат с тождѣ. Изброените посочвания дават възможност на този етап на

изследване да се предположи, че сред авторите, на които принадлежат или са приписвани коментарите, са Атанасий Велики, Дидим Александрийски, Теодорит Кирски, Евсевий Кесарийски, Исихий Ерусалимски, Диодор Тарсийски, Кирил Александрийски, Аполинарий Лаодикийски, Василий Велики (Кесарийски), Астерий Софист, Севир патриарх Антиохийски, Виктор Антиохийски презвитер (Цоневски, 1986). Други като Николай презвитер (йерей), Евдоксий презвитер остават неизвестни за мен. Не всички автори участват в катената в еднакъв обем – някои се появяват при тълкуването на отделни псалми, а презвитерите Николай, Виктор и Евдоксий – само при коментираването на библейските песни. Със *соуцее* се въвеждат в текста откъсите от псалтирния текст, които се тълкуват. Представих този ръкопис и частта от новооткритата катена на Научната конференция „Вукове дане” в Белград през 2012 г. (Карачорова, 2013).

С другия хилендарски ръкопис № 116, който според описа съдържа псалтир с тълкованията на Теодорит Кирски, работих след време. Като изгледах двата микрофилма един след друг, установих, че двата ръкописа съдържат една голяма катена към Псалтира в два тома, обхващаща общо над 1360 листа. В първия том (Хилендар 116) се съдържа псалтирният текст от началото до 76 псалм включително (818 л.), а вторият (Хилендар 117) – от 77 до края на каноничните библейски песни (546 листа). Деленето е по средата на Псалтира, между псалми 76 и 77, което в повечето случаи се маркира в преписите – графично или с вмъкване на допълнителни текстове. Има и други доказателства в полза на това, че в двата ръкописа е поместен един текст – датирани са от средата на XVI в., руска редакция, написани са от една ръка с полуустав с елементи на бързопис, на хартия с едни и същи водни знаци, оформянето на текстовете (псалтирен текст и тълкования) е еднакво, размерът на листовите е почти един и същ, и в двата ръкописа има празни места за орнамент, който не е изработен (Богдановић, 1978, с. 86–87). И в двете части откриваме приписка с почти един и същ текст, поместена в долното поле на началните листове на двата ръкописа, която свидетелства за една почти неизследвана страна от историята на славянското книгопечатане – избора и доставянето на ръкописни източници за ранните печатни издания. Тази приписка дава сведения за реда, по който са се давали ръкописи от манастира Хилендар за тази цел. Текстът е написан от името на манастирското братство, което се събира да обсъди искане за временно отдаване на ръкописа за

печат. Явно това е било голямо изключение от установените правила. Известно е, че много приписки към ръкописи съдържат проклятие за този, който изнесе книга от манастирска обител по каквато и да било причина. С такова проклятие започва и този текст, но в края със същото се заплашва и онзи, който изнесе книга, а не я върне. Споменава се и името на този, който отправя искането за временно отдаване на книгите за печатане – Макарий, явно хилендарски монах, споменат като „отец” и „брат”. Не е ясен неговият духовен сан, защото е наречен и „йеромонах” и „архимандрит”. Приписката в двата ръкописа е с почти едно също съдържание, тъй като се е искал целият Псалтир, в двете му части.

Приписка в ръкопис Хил. 116 (л. 14–24 на долното поле): Сѧ книга Ѹальтирско тълкованіе манастира Хиландара иже естъ въ светѣи горѣ Афонцѣи и тко ꙗе не ѡтнимити или издати и из портѣ на поле изнести любо попь любо діакон любо пѣвць любо чьтьць любо монах любо прость людинь, таковы да е проклеть ѡт Господа Бога въседръжитела и ѡт прѣчистые Богородице и ѡт светихъ т̄ ѣ і̄ богносныхъ ѡтьць и ѡт светыхъ ктитор нашихъ Симеона и светителя Савы, и ѡт вастѣхъ светыхъ. ꙗко Дадань и Авирон да потрѣбленъ бѣдеть напрасно живот его ѡт земле ꙗко клетве наследникѣ, амин. амин. аминь. – (допълнено от друга ръка): Савещасмо ми (?) братство васе манастира Хиландара по вапрашенію ѡтьца нашего Макариа архимандрита и посласмо васе братство манастира Хиландара. како естъ говориѡ метнѣтни на дѣкарню (!) ꙗко паки ни приде ка светомѣ манастирѣ да не просто ѡт Господа и Богоматере і ѡт светихъ ктитор нашихъ Симеона і светителя Савы і ѡд васе братіе манастира Хиландара. амин амин амин.

Приписка в ръкопис Хил. 117 (л. 2–13 на долното поле): Сѧ книга Ѹальтирское тълкованіе манастира Хиландара иже естъ въ светѣи горѣ Афонцѣи и тко ꙗе не ѡтнимить или издати и из порте на поле изнести любо попь любо діаконь любо певць любо чьтьць любо монахъ любо прость людин, таковы да е проклеть ѡт Господа Бога въседръжителѧ и ѡт светыхъ т̄ ѣ богносныхъ ѡтьць и ѡт светыхъ ктиторъ нашихъ Симеона Мироточица и светителя Савыи ѡт вастѣхъ светыхъ. и ꙗко Дадань и Авирон да потрѣбленъ бѣдеть напрасно ѡт земле животогѡ ꙗко клетвѣ наследникѣ, амин аминь аминь. Зане естъ ѡт дръвныи времење въ свѣтѡи обитѣли хиландарской иже ѡт светаго Симеона и Савы савещасмо ми манастира Хиландара братіа вас междѣ собою о си светыхъ дѣшеполазныхъ книгахъ по прошенію ѡтьца і брата нашего Макариа іеромонаха и архимандрита како есте е заискаѡ да ихъ метне на щанпѣ, и дасмо васъ саборъ братскіи и посласмо, и ако се ѡтниме ѡт манастира да е проклетѡ пр'во ѡт Господа Бога въседръжителѧ и его матере и ѡт светихъ ктиторъ Савы і Симеона і ѡт насъ грѣшнихъ, аминь.

Съдържанието на двата ръкописа, съдържащи новооткритата катена, е:

Хилендар 116 : л. 1–12 Предговор на Василий Велики към псалмите
л. 14а–818 Псалми 1–75, придружени от катена

Хилендар 117 : л. 1а–498б Псалми 76–150, придружени от катена

л. 498б–546б Библейски песни

пѣснь мѡуѡсеѡваѡвѣ исхоуѡдѣ . ѡ .

пѣснь мѡуѡсеѡва [ѡѡ въторѡмъ зѡкоѡ]

мѡтѡва анны мѡтре самоуила прѡрка . г .

пѣснь . д . авѡакѡѡма прѡрка

мѡтѡва юны прѡрка пѣснь [с]

пѣснь стѣхъ трѣѣ ѡтрокъ

пѣснь . н . трѣѣ ѡтрокъ

пѣснь ѡци

пѣснь зѡхарѣѡѡва . ѡѡца прѣтѣчева

мѡтѡва ѣезекѣина ѡ исаи

Каноничните девет библейски песни са в обичайната подредба, определена от състава и реда им в гръцките ръкописни псалтири от палестински (йерусалмски) тип (Карачорова, 2005, с. 26) Те са следвани от неканоничната песен на Йезекия (Исая 38:10–20), която в славянската традиция, включително в хърватските глаголически ръкописи, се появява само в псалтирите с Псевдо-Атанасиевите тълкования, но не във всички преписи. (Карачорова, 2005, с. 29–30). Важно е да се отбележи, че в познатите преписи тази песен е винаги без тълкования, докато в хилендарската катена тя е придружена от коментари от катенен тип.

Откриването на преводната катена прибавя нова информация към историята на славянския Псалтир и поставя нови изследователски въпроси. Специално изследване трябва да бъде направено на самия псалтирен текст, към който е добавена катената. Той трябва да се извади, събере и да се сравни с псалтирни текстове от различни редакции. Прилагам резултатите от такава съпоставка в рамките само на една катизма – 11 (включваща псалми 77–84), за която са използвани следните псалтирни преписи: Синайски (*Син*) от XI в. като представител на архаичната редакция (Синайская псалтырь, 1922), Пловдивски (*Пл*) НБИВ № 44 от XVI в. – на атонската редакция, Норовски (*Нор*) от XIV в. и Киприянов (*Кипр*) РГБ фонд 173, фонд. 142 от XV в. – на съответните

едноименни редакции (Норовская, 1989). Гръцкият текст е по изданието на Септуагинта на А. Ралфс (*Septuaginta*, 1971).

77:1 законъ мой Син, Нор, Пл, Кипр законѣ моемѣ Хил

гр. τὸν νόμον μου

77:2 гананиѣ Син, Нор, Пл, Кипр гаданїа Хил, гананиѣ Пл

гр. προβλήματα

77:3 разоумѣхомъ ѣ Син, Нор, Пл, Кипр ѡразѡмѣхѡ сїа Хил

гр. ἔγνωμεν

77:4 въ родъ ѿнъ Син, Пл, Кипр в родѣ ннѡ Хил

дрругын Нор

гр. εἰς γενεάν

77:5 свѣдѣнїе Син, Нор, Пл, Кипр свѣдѣнїа Хил

гр. μαρτύριον

77:7 да положятъ Син, Нор, Пл ꙗко да положать Хил, Кипр гр. ἵνα θῶνται

77:9 снѡви еф(р)ѡмови Син, Нор, Пл снѡе ефрѡмлн Хил, Кипр

гр. υἱοὶ Εφραΐμ

77:9 лѡкзи Син, Нор, Пл, Кипр лѡкъмн Хил

гр. τόξοις

77:11 благодѣтъ Син, Нор, Кипр блгодѣанїа Хил, Пл

гр. τῶν εὐεργεσιῶν

77:11 чюдеса его Син, Нор, Пл чюдѣ Хил, Кипр

гр. θαυμασιῶν

77:11 ѡви Син, Нор, Пл, Кипр показа Хил

гр. ἔδειξες

77:13 приставн Син поставн Хил

прѣставн Кипр, Пл

прѣдъставнлѣ естѣ Нор

гр. παρέστησεν

77:13 ѣко въ мѣсѣ Син, Нор ꙗко мѣхъ Хил, Пл, Кипр

гр. ὡς εἰς ἄσκον

77:17 сьгрѣшити Син, Пл, Кипр сьгрѣшатн Хил, Нор

гр. τοῦ ἁμαρτάσειν

77:17 прогнѣваша Син, Нор прегорчнша Хил, Пл, Кипр

гр. παρελίκαναν

77:19 глашѣ Син, Нор клеветаша Хил, Пл, Кипр

гр. κατελάλησαν

77:20 понеже Син, Нор, Пл, Кипр зане Хил

гр. ἔπει

77:21 раздражи сѣ Син, Нор продлѣжи Хил

прѣзрѣ Кипр

разгнѣва се Пл

гр. ἀνεβάλετο

77:22 зане Син, Нор, Пл ѣко Хил, Кипр

гр. ὅτι

77:22 боу Син вѣн Хил, Кипр, Пл

вѣ ба Нор

гр. ἐν τῷ θεῷ

77:23 заповѣдѣ Син, Нор, Пл, Кипр повелѣ Хил

гр. ἐνεταίλατο

77:24 дастѣ Син, Нор, Пл, Кипр даль еси Хил

гр. ἔδωκεν

77:25 до-о-вильѣ Син, Нор, Пл, Кипр до сыгостн Хил

гр. εἰς πλησμονήν

77:26 до небеси Син съ нѣсе Хил, Пл, Кипр

ѿ небесе Нор

гр. ἐξ οὐρανοῦ

77:28 падѣ Син нападѣша Хил, Кипр

падоше Пл

допадошѣ Нор

гр. ἐπέπεσαν

77:28 вкрѣтѣ оу(р)ьшта Син вкрѣтъ жнлнць Хил, Кипр

оурѣць Пл, селеннѣ Нор

гр. κύκλω τῶν σκηνομάτα

77:30 отъ похоти своѣа Син ѿ желаннѣ своѣ Хил, Нор, Кипр

ѿ похотнѣ своѣ Пл

гр. ἀπὸ τῆς ἐπιθυμίας αὐτῶν

77:31 вѣ множаишаѣа вѣ нѣхъ Син вѣ липсва множаншѣ нѣхъ Хил, Кипр
 вѣ липсва, множаншеѣ вѣ нѣ Пл вѣ множаншѣ нѣхъ Нор
 гр. ἐν τοῖς πλείοσιν αὐτῶν

77:31 ѣзбранѣмъ ѣнлемъ Син, Нор избранѣмъ ѣнлевѣмъ Хил
 ѣнлевѣмъ Кипр, Пл
 гр. καὶ τοὺς ἐκλεκτοὺς τοῦ Ἰσραὴλ

77:32 пакъи Син, Нор, Пл еце Хил, Кипр
 гр. ἔτι

77:32 не ѣаши вѣрзи Син, Кипр вѣрвоаша Хил, Нор
 не еше вѣры Пл
 гр. οὐκ ἐπίστεθσαν

77:38 оцѣсти грѣхы и хъ Син оумлѣдѣт са о грѣсѣ и хъ Хил
 оцѣститъ Нор, Кипр, Пл
 гр. πληθύνει τοῦ ἀποστρέψαι τὸν θυμὸν αὐτοῦ

77:38 вѣзвратѣти Син, Пл, Кипр ѡвратѣти Хил
 еже вѣзвратѣти Нор
 гр. τοῦ ἀποστρέψαι

77:39 ходоѣа Син, Нор, Пл, Кипр прехода Хил
 гр. πορευόμενον

77:42 сътѣжаѣшѣтаго Син, Нор, Пл оскорбляющаго Хил, Кипр
 гр. θλίβοντος

77:44 праврати Син преложн Хил
 прѣвратн Нор, Кипр, Пл
 гр. μετέστρεψεν

77:44 тѣча Нор источникѣ Хил
 тѣчѣнѣѣа Син источникѣ Кипр, Пл
 гр. τὰ ὄμβρηματα

77:45 поѣса Син, Нор падоша Хил, Пл, Кипр
 гр. κατέφαγεν

77:46 дастъ Син, Нор, Пл, Кипр даде Хил
 гр. ἔδωκεν

77:47 вина Син винограды Хил, Пл, Кипр
 виноградъ Нор
 гр. τὴν ἀμπελον

- 77:47 славоиѣ Син, Нор, Пл мразѣ Хил, Кипр
гр. ἐν τῇν πάχυνῃ
- 77:49 ѣрость н гнѣвъ Син, Нор, Пл гнѣ н ѡрость Хил, Кипр
гр. θυμόν καὶ ὀργήν
- 77:50 пѣть сѣтвори Син, Нор, Пл пѣть сѣтворити Хил, Кипр
гр. ὠδοποίησεν
- 77:50 гнѣвою своемуу Син, Нор, Пл, Кипр гнѣва своего Хил
гр. τῇ ὀργῇ αὐτοῦ
- 77:51 пови Син, Нор, Пл порази Хил, Кипр
гр. ἐπάταξεν
- 77:52 движе Син, Нор, Пл, Кипр въздвиже Хил
гр. ἀπήρεν
- 77:55 раздѣли Син, Нор, Пл даде Хил
дасть Кипр
гр. ἐξέβαλεν
- 77:55 ѣжемы дѣломѣрьнѣимъ Син, Нор, Пл, Кипр южемы жреводааніа Хил
гр. ἐν σχοινίῳ κληροδοσίας
- 77:56 прогнѣваша Син, Нор, Пл, Кипр прегорчиша Хил
гр. παρελίκραναν
- 77:57 отъврѣжѣ са Син, Нор ѡвергоша са Хил, Пл, Кипр
гр. ἠθέτησαν
- 77:58 на хлѣмѣхъ Син в холмѣ Хил, Пл, Нор, Кипр
гр. ἐν τοῖς βουνοῖς
- 77:58 ихъ Син, Нор, Пл, Кипр свонхъ Хил
- 77:60 село Син, Нор, Пл селеніе Хил, Кипр
гр. σκήνωμα
- 77:67 село Син, Нор, Пл селеніе Хил, Кипр
гр. τὸ σκήνωμα
- 77:69 инорогъ Син, Нор, Пл, Кипр едннорога Хил
гр. μονοκερωτων
- 77:70 поятъ і Син, Нор, Пл възспрѣт его Хил
въспрнать ѣ Кипр
гр. ἀνέλαβεν αὐτόν

- 77:72 *наставилъ ѿ естъ Син*
наставнлъ нхъ ѿ Кипр, Пл, Нор *наставн ѿ Хил*
 гр. ὠδήγησεν αὐτοῦς
- 78:4 *подръжаніе Син, Нор, Пл, Кипр* *посѣтъ Хил*
 гр. μυκτηπισμός
- 78:5 *гѣвдешн сѧ вѣ конецъ Син, Нор, Пл* *прогнѣдешн сѧ до конца Хил, Кипр*
 гр. ὀργισθήσῃ εἰς τέλος
- 78:9 *оцѣсти грѣхы нашѧ Син, Нор, Пл, Кипр* *оуѣмѣдѣн ѡ грѣсѣѣ нашѣ Хил*
 гр. ἰλάσθητι ταῖς ἁμαρτίαις ἡμῶν
- 78:12 *тебѣ Син, Нор, Пл* *тѧ Хил, Кипр*
 гр. σοι
- 79:2 *ѣко овъчѧ Син, Нор, Пл, Кипр* *ѧко ѡвцѣ Хил*
 гр. ὡσεὶ πρόβατα
- 79:4 *просѣѣти Син, Нор, Пл, Кипр* *ѧвн Хил*
 гр. ἐπίφανον
- 79:5 *гѣ бже Син, Нор* *+ снлъ Хил, Пл, Кипр*
 гр. κύριε ὁ θεὸς τῶν δυνάμεων
- 79:6 *натровешн Син* *пнтѧешн Хил, Кипр*
насыѣдешн Нор *напнтѧешн Пл*
 гр. ψωμιεῖς
- 79:6 *хлѣва слезъ Син, Пл* *хлѣвѣ слезнѣ Хил, Кипр*
хлѣва слзѣна Нор
 гр. ἄρτον δακρῦων
- 79:6 *напоишн Син, Нор* *понишн Хил, Кипр*
напоиешн Пл
 гр. ποιεῖς
- 79:7 *подръжашнѧ нзи Син* *порѣгашѧ нѧ Хил*
подръжашнѧ Кипр, Пл
подражншѧ Нор
 гр. ἐμυκτήρισαν
- 79:8 *просѣѣти лице твое Син, Нор, Пл, Кипр* *ѧвн Хил*
 гр. ἐπίφανον τὸ πρόσωπόν σου
- 79:9 *виноградъ из егѣупта прѣнесе лозѣ ѡ егѣпта прѣнеслъ есн Хил*
 гр. ἄμπελον ἐξ Αἰγύπτου μετήρας

79:9 вѣгъгна Син, Нор, Пл нѣгналъ еси Хил, Кипр

гр. ἐξέβαλες

79:9 насади Син, Нор, Пл насадилъ еси Хил, Кипр

гр. κατεφύτευσας

79:10 п(ж)тъ сътвори Син, Нор, Пл прѣшествовалъ еси Хил

сътворилъ еси Кипр

гр. ὡ δοποισας

79:10 насади Син, Нор, Пл, Кипр насадѣ еси Хил

гр. κατεφύτευσας

79:9 лозѣ Син, Пл, Нор вѣтвѣ Хил

стѣблѣа Кипр

гр. αἱ ἀναδενσράδες

79:13 прѣходѣштеи Син, Нор, Пл мнмох(д)ѣщен Хил, Кипр

гр. παραπορευόμενοι

79:16 винограда Син, Нор, Пл, Кипр лозѣ Хил

гр. τὴν ἄμπελον

79:19 живиши Син, Нор, Пл, Кипр ожнвиши Хил

гр. ζώσεις

80:6 на юсифѣ Син, Нор, Пл, Кипр въ юсифѣ Хил

гр. ἐν τῷ Ἰωσηφ

80:6 положи Син, Нор, Пл, Кипр положѣ Хил

гр. ἔθετο

80:6 егда възиде отъ землиа Син внегѣ нзѣ^{тн} емѣ ѿ землиа Хил, Кипр

нзѣиде Пл

нзѣ Нор

гр. ἐν τῷ ἐξελθεῖν αὐτόν ἐκ γῆς

80:6 зна Син, Нор, Пл вѣдаше Хил, Кипр

гр. οὐκ ἔγνων

80:7 призва мене (ма) Син, Нор, Пл, Кипр призва ма еси Хил

гр. ἐπεκαλέσω

80:10 въ тебѣ Син, Нор, Пл, Кипр оу тебе Хил

гр. ἐν σοί

80:15 съмѣрилъ вимѣ Син, Пл, Нор смѣрѣ бѣ Хил, Кипр

гр. ἐταπεινώσα

80:4 праздѣника вашого Син, Пл, Кипр нашего Хил, Нор
гр. ὑμῶν

80:5 повелѣние нїлево Син, Нор, Пл, Кипр инлю Хил
гр. πρόσταγμα τῷ Ἰσραὴλ

80:5 сѣдѣа Кипр, Пл, Нор сѣдѣ Хил, Син
гр. κρίμα

80:6 сѣвѣдѣние на іосифѣ Син, Нор, Пл въ іωсифѣ Хил, Кипр
гр. ἐν τῷ Ἰωσηφ

80:6 положи Син, Нор, Пл, Кипр положѣ Хил
гр. ἔθετο

80:6 ѡзѣика егоже не зѣа Син, Нор, Пл не вѣдаше Хил, Кипр
гр. οὐκ ἔγνων

80:7 хриветѣ ихъ Син, Нор его Хил, Пл, Кипр
гр. αὐτῶν, вар. αὐτοῦ

80:7 поработасте Син, Кипр поработаша Хил
поработаста Пл, Нор
гр. ἐδούλευσαν

80:8 призва мене Син, Нор, Пл, Кипр призва ма еси Хил
гр. ἐπεκαλέσω

80:14 въ пѣти моѣ ѣште би ходилъ Син, Пл, Нор аще бы в пѣти моѣ ходѣ
Хил, Кипр
гр. ταῖς ὁδοῖς μου εἰ ἐπορεύθη

81:1 въ сонѣмѣ Син, Нор, Пл, Кипр въ советѣ Хил
гр. ἐν συναγωγῇ

81:1 прѣсрѣдѣ же вѣи Син, Нор посрѣдѣ боговъ Хил, Кипр
посрѣ же бogy Пл
гр. ἐν μέσῳ δὲ θεοῦς

81:2 лицѣ грѣшнычѣ обиноуете сѣа Син, Нор, Пл, Кипр лица грѣшнычѣ
прѣмлете Хил
гр. πρόσωπα ἀμαρτωλῶν λαμβάνετε

81:3 сѣдн сѣру і ништу Син, Пл н оубогѣ Хил, Кипр
нищю Нор
гр. καὶ πένητα

- 81:3 н оубога Син, Нор, Пл, Кипр ница Хил, Кипр
- 81:6 $\bar{b}si$ бѣдѣте Син, Нор, Пл, Кипр есте Хил
гр. Θεοί έστε
- 81:8 насладншн Син, Нор наслѣдншн Хил, Пл, Кипр
гр. κατακληρονομήσεις
- 82:2 възшюмѣша Син, Нор въз'шѣмѣше Хил, Пл, Кипр
гр. ήχησαν
- 82:3 тебе Син, Нор, Пл, Кипр та Хил
гр. σέ
- 82:6 inomъшленіемъ Син еднoмъшленіемъ Хил, Пл, Кипр
въ едīномъшленнн Нор
гр. εν όμοноία
- 82:7 села Син, Нор, Пл селенїа Хил, Кипр
гр. τὰ σκηνόματα
- 82:9 съ нимі прїде (прїнде) Син, Нор, Пл прїнде с ннмн Хил, Кипр
гр. συμπαρεγένητο
- 82:9 $\bar{c}nomъ$ Син, Нор, Пл $\bar{c}novъ$ Хил, Кипр
гр. τοίς υίοίς
- 82:15 попалѣетъ Син, Нор, Пл попалаѣан Хил, Кипр
гр. διαφλέξει
- 82:16 съмїатешн Син, Нор смѣтншн Хил, Пл, Кипр
гр. тарάξεις
- 82:18 познаѣтъ Син, Нор, Пл, Кипр оубѣдѣ Хил, Кипр
гр. γνώτωσαν
- 83:3 сконъчаваетъ сѣ Син, Пл, Кипр $\omega c k \delta , d ' b b a \bar{e}$ Хил
 $\eta z \tau ' b z a e \tau ' z$ Нор
гр. εκλείπει
- 83:4 пѣтица Син, Нор, Пл, Кипр врабен Хил
гр. στρουθίον
- 83:6 възсхожденїѣ Син, Нор, Пл, Кипр възсхоженїе Хил
гр. ανάβασεις
- 83:6 завѣшта Син, Нор, Пл положн Хил, Кипр
гр. διέθετο

- 83:7 вѣ ѡдолѣ плачевѣнѣѣ Син, Нор, Пл вѣ юдолѣ плачевѣнѣ Хил
вѣ адоли плачевѣнѣ Кипр
гр. εἰς τὴν κοιλάδα τοῦ κλαυθῶνος
- 83:7 законодати Син законъ полагаан Хил
законъ даан Кипр, Пл, Нор
гр. ὀνομοθετῶν
- 83:8 бѣ бмѣ Син, Пл, Нор, Кипр бѣ бгѡвѣ Хил
гр. ὁ θεὸς τῶν θεῶν
- 83:11 прѣмѣтати сѣ Син, Нор, Пл, Кипр прѣмѣтаѣ быти Хил
гр. παραρρίπτεισθαι
- 83:12 ѣко Син, Нор, Пл, Кипр зане Хил
гр. ὅτι
- 83:12 гѣ не лишѣтъ добра Син блгѣ Хил
блага(а) Кипр, Пл, Нор
гр. τὰ ἀγαθὰ
- 83:12 незлобѡѣ Син, Пл незлобѣемъ Хил, Кипр
въ незлобни Нор
гр. ἐν ἀκακίᾳ
- 84:4 вѣзвратиъ сѣ еси Син, Нор, Пл, Кипр ѡврати сѣ еси Хил
гр. ἀπέστρεψας
- 84:5 вѣзврати Син, Нор, Пл, Кипр ѡврати Хил
гр. ἐπίστρεψον
- 84:9 речетъ о мнѣ Син, Пл, Кипр о липсва Хил
въ мнѣ Нор
гр. λαλήσει ἐν ἐμοί
- 84:9 на обрѣштѣѣштѣѣ сѣ срѣдѣемъ Син, Нор срѣца Хил, Пл, Кипр
гр. ἐπὶ τοὺς ἐπίστρεφονίας καρδίαν
- 84:10 боѣштѣмъ сѣ Син, Пл боѣщѣ сѣ Хил, Кипр
боѣщѣним сѣ Нор
гр. τῶν φοβουμένων

Както се вижда от избрания откъс, в псалтирния текст от хилендарската катена са засвидетелствани почти всички диагностични за Киприяновата редакция четения в сравнение с другите псалтирни редакции. Това дава основания да се предположи, че преводачът е познавал псал-

тирния текст по Киприяновата редакция, която по това време е била широко разпространена, като влиза и в първия библейски ръкописен свод – Генадиевата библия от 1499 г. Вероятно книжовникът е знаел Псалтира наизуст, тъй като този текст дълго е бил в основата на тогавашната образованост, по него са се оgramотявали, в манастирите се е четял без прекъсване, влиза в състава на ежедневното и празничното богослужение. Важно е, че има и индивидуални различия, отличаващи псалтирния текст към хилендарската катена. Те са най-вече уточнения в славянския текст по отношение на точното предаване на гръцкия оригинал. На този ранен етап от изследванията смятам, че при превода на катената са правени спорадични промени в псалтирния текст. Тази намеса в текста няма характер на целенасочена редакция, както е случаят с редакцията на псалмите съобразно преславските книжовни норми, осъществена при превода на тълкованията на Теодорит Кирски към Псалтира. Необходимо е да се изследва по този начин целият псалтирен текст, представен в двата хилендарски ръкописа, за да се анализират специфичните за него различия и да се установи отношението му към Киприяновата редакция. Това ще бъде важно за установяването на историята на текста и за характера на направените промени.

Трябва да се отговори и на въпроса дали катената е директно преведена от гръцки или е компилирана на славянска почва. Според мене е станало първото, тъй като съставянето на катената в славянска среда предполага готов превод поне на основните коментари, но такива текстове засега са неизвестни. Все пак категоричен отговор може да се даде при сравнение с многобройните гръцки катени към Псалтира. Би било интересно да се изследва отношението между познатите и изследвани славянски версии на двата псалтирни коментара – Исихиевия (Псевдо-Атанасиев) и Теодоритовия, и включените в новооткритата катена тълкования от тези автори, за да се установи дали са използвани съществуващите преводи или са направени нови в състава на катената. Във втория случай трябва да се сравнят двата превода и да се направят изводи за различните преводачески техники.

Откриването на тази катена към Псалтира обогатява знанията за историята на славянския Псалтир като библейски текст и тълкуване. Това е най-богатата, сложна и обемна катена, известна досега в славянската ръкописна традиция. Тя добавя нови факти към познатите преводи на библейските книги с коментари и мястото на катените в тях.

БИБЛИОГРАФИЯ

- Алексеев, А. А. (1999). *Текстология славянской Библии*. Санкт-Петербург: Издательство „Дмитрий Буланин“.
- Амфилохий, архим. (1880–1881). *Древле-славянская псалтырь Симоновская до 1280 года* (Vols. 1–2). Москва: Типография Ф. Н. Снегирева.
- Богдановић, Д. (1978). *Каталог ћирилских рукописа манастира Хилендара* (Vol. 1). Београд: Српска академија наука и уметности.
- Илиева, Т. (2006). Екзегетическите текстове в старата българска литература от X–XI в. *Старобългарска литература*, 35–36, 38–74.
- Карачорова, И. (1989). Към въпроса за Кирило-Методиевия старобългарски превод на Псалтира. In *Кирило-Методиевски студии* (Vol. 6, pp. 130–245). София: Издателство на БАН.
- Карачорова, И. (2003). Псалтир. In *Кирило-Методиевска енциклопедия* (Vol. 3, pp. 408–417). София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“.
- Карачорова, И. (2005). Към изучаването на библейските песни в славянската ръкописна традиция. *Palaeobulgarica*, 29(1), 25–43.
- Карачорова, И. (1984). Лексиката на Чудовския псалтир и преславската редакция на старобългарските богослужбени книги. *Български език*, 34(1), 53–61.
- Карачорова, И. (2013). Новооткривена катена на Псалтиру у рукопису из Хилендарског манастира. *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 42(2), 463–472.
- Норовская псалтырь: Среднеболгарская рукопись XIV века*. (1989). (Е. В. Чешко, И. К. Бунина, В. А. Дыбо, О. А. Князевская, & Л. А. Науменко, Eds.) (Vols. 1–2). София: Издателство на БАН.
- Погорелов, В. А. (1901). *Псалтыри: С приложением статьи „О редакциях славянской Псалтыри“*. Москва: Московская синодальная типография.
- Погорелов, В. А. (1910). *Толкования Феодорита Киррского на Псалтырь в древне-болгарском переводе*. Варшава: Имп. АН.
- Рибарова, З. (2002). Взаимоотношение литературних традиции в переводе толковании на Псалтир. In *Средновековна християнска Европа: Изток и Запад* (pp. 175–181). София: Гутенберг.
- Синайская псалтырь: Глаголический памятник XI века*. (1922). (С. Северьянов, Ed.). Петроград: Российская государственная академическая типография.
- Цоневски, И. (1986). *Патрология: Живот, съчинения и учение на църковните отци, учители и писатели*. София: Синодално издателство.
- Шиваров, Н. (1978/1979 (1986)) *Древни източни коментари на Псалтира и старобългарските им преводи. Годишник на Духовната академия*, 28(54), 6–81.
- Devresse, R. (1970). *Les anciens commentateurs grecs des Psaumes*. Città del Vaticano: Biblioteca Apostolica Vaticana. (Studi e testi, 264)
- Jagić, V. (1906). Ein unedierter griechischer Psalmenkommentar. *Denkschriften der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, Phil.-Hist. Klasse*, 52(1), 1–95.
- Jagić, V. (1907). *СЛОВЪНЬСКАЯ ПСАЛТЪРЬ. Psalterium Bononiense*. Vindobonae: Gerold.

- MacRobert, C. M. (1998). The textual tradition of the Church Slavonic Psalter up to the fifteenth century. In *Interpretation of the Bible* (pp. 921–942). Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti.
- MacRobert, C. M. (2005). The compilatory Church Slavonic catena on the Psalms in three East Slavonic manuscripts of the fifteenth and sixteenth centuries. *Slavia*, 74, 213–238.
- Rondeau, M.-J. (1982). *Les Commentaries patristiques du Psautier (IIIe–Ve siècles)* (Vol. 1). Rome: Pont. Institutum Studiorum Orientalium. (*Orientalia christiana analecta*, 219)
- Septuaginta, id est Vetus Testamentum graece iuxta LXX interpretes.* (1971). (A. Rahlfs, Ed.) (Vol. 2). Stuttgart: Württembergische Bibelstalt.
- Thomson, F. (1998). The Slavonic translation of the Old Testament. In *Interpretation of the Bible* (pp. 605–920). Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti.

BIBLIOGRAPHY

(TRANSLITERATION)

- Alekseev, A. A. (1999). *Tekstologija slavianskoj Biblii*. Sankt-Peterburg: Izdatel'stvo "Dmitrii Bulanin".
- Amfilokhiĭ, arkhim. (1880–1881). *Drevle-slavianskaia psaltyr' Simonovskaia do 1280 goda* (Vols. 1–2). Moskva: Tipografiia F. N. Snegireva.
- Bogdanović, D. (1978). *Katalog ćirilskih rukopisa manastira Hilendara* (Vol. 1). Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti.
- Devresse, R. (1970). *Les anciens commentateurs grecs des Psaumes*. Città del Vaticano: Biblioteca Apostolica Vaticana. (*Studi e testi*, 264)
- Ilieva, T. (2006). Ekzegeticheskite tekstove v starata bŭlgarska literatura ot X–XI v. *Starobŭlgarska literatura*, 35–36, 38–74.
- Jagić, V. (1906). Ein unedierter griechischer Psalmenkommentar. *Denkschriften der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, Phil.-Hist. Klasse*, 52(1), 1–95.
- Jagić, V. (1907). *Slověn'skaia Psaltyr'. Psalterium Bononiense*. Vindobonae: Gerold.
- Karachorova, I. (1984). Leksikata na Chudovskiia psaltir i preslavskata redaktsiia na starobŭlgarskite bogoslužebni knigi. *Bŭlgarski ezik*, 34(1), 53–61.
- Karachorova, I. (1989). Kŭm vŭprosa za Kirilo-Metodieviia starobŭlgarski prevod na Psaltira. In *Kirilo-Metodievski studii* (Vol. 6, pp. 130–245). Sofiia: Izdatelstvo na BAN.
- Karachorova, I. (2003). Psaltir. In *Kirilo-Metodievski entsiklopediia* (Vol. 3, pp. 408–417). Sofiia: Akademichno izdatelstvo "Prof. Marin Drinov".
- Karachorova, I. (2005). Kŭm izuchavaneto na bibleškite pesni v slavianskata rŭkopisna traditsiia. *Palaebulgarica*, 29(1), 25–43.
- Karachorova, I. (2013). Novootkrivena catena na Psaltiru u rukopisu iz Khilendarskog manastira. *Nauchni sastanak slavista u Vukove dane*, 42(2), 463–472.

- MacRobert, C. M. (1998). The textual tradition of the Church Slavonic Psalter up to the fifteenth century. In *Interpretation of the Bible* (pp. 921–942). Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti.
- MacRobert, C. M. (2005). The compilatory Church Slavonic catena on the Psalms in three East Slavonic manuscripts of the fifteenth and sixteenth centuries. *Slavia*, 74, 213–238.
- Norovskaia psaltyr': *Srednebolgarskaia rukopis' XIV veka*. (1989). (E. V. Cheshko, I. K. Bunina, V. A. Dybo, O. A. Kniazevskaia, & L. A. Naumenko, Eds.) (Vols. 1–2). Sofiia: Izdatelstvo na BAN.
- Pogorelov, V. A. (1901). *Psaltyri: S prilozheniem stat'i "O redaktsiikh slavianskoï Psaltyri"*. Moskva: Moskovskaia sinodal'naia tipografiia.
- Pogorelov, V. A. (1910). *Tolkovaniia Feodorita Kirrskogo na Psaltyr' v drevne-bolgarskom perevode*. Varshava: Imp. AN.
- Ribarova, Z. (2002). Vzaimootnoshenie literaturnikh traditsii v perevode tolkovanii na Psaltir. In *Srednevekovna khristianska Evropa: Iztok i Zapad* (pp. 175–181). Sofiia: Gutenberg.
- Rondeau, M.-J. (1982). *Les Commentaries patristiques du Psautier (IIIe–Ve siècles)* (Vol. 1). Rome: Pont. Institutum Studiorum Orientalium. (Orientalia christiana analecta, 219)
- Septuaginta, id est Vetus Testamentum graece iuxta LXX interpretes*. (1971). (A. Rahlfs, Ed.) (Vol. 2). Stuttgart: Wurttembergische Bibelstalt.
- Shivarov, N. (1978/1979 (1986)). Drevni iztochni komentarii na Psaltira i starobŭlgarskite im prevodi. *Godishnik na Dukhovnata akademiia*, 28(54), 6–81.
- Sinaïskaia psaltyr': Glagolicheskii pamiatnik XI veka*. (1922). (S. Sever'ianov, Ed.). Petrograd: Rossiiskaia gosudarstvennaia akademicheskaia tipografiia.
- Thomson, F. (1998). The Slavonic translation of the Old Testament. In *Interpretation of the Bible* (pp. 605–920). Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti.
- TSonevski, I. (1986). *Patrologiia: Zhivot, sŭchineniia i uchenie na tsŭrkovnite ottsi, uchiteli i pisateli*. Sofiia: Sinodalno izdatelstvo.

Nieznany słowiański tekst kateny do *Psalterza* w dwóch rękopisach z klasztoru Chilandar

Artykuł prezentuje nową i nieznaną dotąd katenę do *Psalterza*. Podzielona na dwie części znajduje się w dwóch rękopisach: N:116 (do Psalmu 76) i N:117 (od Psalmu 77 do końca). Katena zawiera komentarze pochodzące od ponad piętnastu bizantyńskich autorów. Tekst *Psalterza*, będący częścią kateny, został porównany z tekstami innych komentatorów. Dzięki temu widać wyraźnie, że tekst z manuskryptów chilendarskich jest bliski tekstom komentowanym na Górze Atos, a także na Cyprze, mimo że posiada swoją własną specyfikę. Nowoodkryta katena jest najbardziej obszernym dokumentem tego typu przelożonym na język słowiański. Jej odkrycie umożliwi nowe badania nad historią słowiańskiego *Psalterza* i słowiańskich przekładów Biblii.

Słowa kluczowe: słowiański *Psalterz*, komentarze biblijne, katena, klasztor Chilandar

An Unknown Slavic Text of a Catena to the Psalter, in Two Manuscripts from the Hilandar Monastery

This article presents a hitherto unknown catena to the Psalter. It is divided in two parts, placed in two manuscripts: in Manuscript No. 116 (psalms 1 through 76), and in Manuscript No. 117 (the remaining psalms). The catena contains commentaries of more than 15 Byzantine authors. The article then goes on to compare the Psalter text accompanying the catena with texts of other editions. It becomes clear that the text of the Hilandar manuscripts is very close to the texts of the Mount Athos edition and of Cyprian's edition, although it has its own characteristics. The newly found catena is the most voluminous catena translated into a Slavic language. The discovery of the text will lead to new researches into the history of the Slavic Psalter and the Slavic translations of the Bible.

Keywords: Slavonic Psalter, biblical commentary, catena, Hilandar monastery

Notka o autorze

Ivona Karachorova (Ивона Карачорова) (karachorova@abv.bg) – paleoslawistka, doktor nauk humanistycznych, docent w Instytucie Języka Bułgarskiego Bułgarskiej Akademii Nauk; wykładowczyni języka starobułgarskiego i staro-cerkiewno-słowiańskiego na Uniwersytecie w Płowdiwie. Zainteresowania naukowe: słowiański przekład psalterza, tekstologia Biblii słowiańskiej, paleografia słowiańska, historia języka bułgarskiego.

Ivona Karachorova, PhD (karachorova@abv.bg) – palaeo-Slavist; Associate Professor at the Institute for Bulgarian Language, Bulgarian Academy of Sciences, lecturer in Old Bulgarian and Old Church Slavic at Plovdiv University. Research interests: Slavic translation of the Psalter; textology of the Slavic Bible; Slavic paleography; history of Bulgarian language.